

حفاظت از میراث فرهنگی در آسیای مرکزی^۱

گیل استین^۲

ترجمه: منصور حمدالله‌زاده^۳

مسجد صوفی لنگراوتا مربوط به قرن پانزده تا شانزدهم میلادی، در منطقه‌ای کوهستانی در ازبکستان، در ۱۰۴ کیلومتری جنوب غربی سمرقند، که از نظر تاریخی یکی از مهم‌ترین شهرهای جاده ابریشم بوده است، واقع شده است. اگرچه زیارتگاه‌ها، مساجد، مقبره‌ها و خانه‌های صوفیان در مراکز شهری آسیای مرکزی و جاده ابریشم مانند بخارا، سمرقند و شهرسبز شناخته شده و حفظ شده‌اند، مسجد لنگراوتا یکی از معدود مساجد صوفی روستایی در ازبکستان است که از قرن پانزدهم، زمانی که در دوران سلطنت سلسله تیموریان به عنوان خانقاه (خانه) توسط فرقه صوفی اشقیا ساخته شد، عمدتاً دست نخورده باقی مانده است. این مسجد سه اثر مهم اسلامی را در خود جای داده است: مجموعه‌ای از قرآن‌های بسیار قدیمی، شجره‌نامه شیوخ (رهبران معنوی) فرقه اشقیا، و خرقه (عبا) حضرت محمد (ص). اگرچه این آثار دیگر در لنگراوتا نگهداری نمی‌شوند، اما مسجد و مقبره شیخ محمد صادق هنوز مراکز مهمی برای زیارت هستند. ماهانه بیش از ۱۰۰۰ زائر از مقبره و مسجد لنگراوتا بازدید می‌کنند (تصویر ۱). خود مسجد لنگراوتا نیز به دلیل تزئینات زیبای موزاییکی کاشی‌کاری شده‌اش که ۶۰۰ سال قدمت دارد، قابل توجه است.

^۱ این مقاله ترجمه‌ای است از « Cultural heritage perservation in central Asia - Project reports cultural heritage preservation in central Asia » گزارشی است که توسط گیل استین برای دانشگاه شیکاگو در ۲۰۲۴ تهیه شده است. :

<https://www.researchgate.net/publication/387265535>

^۲ PhD - Anthropology, University of Pennsylvania, Philadelphia PA 1988, Professor of Near Eastern Archaeology and Director at University of Chicago, United States

^۳ دکتری تاریخ ایران قبل از اسلام، مدرس دانشگاه آزاد اسلامی، تهران ایران.

mansour.hamdollahzadeh@srbiau.ac.ir

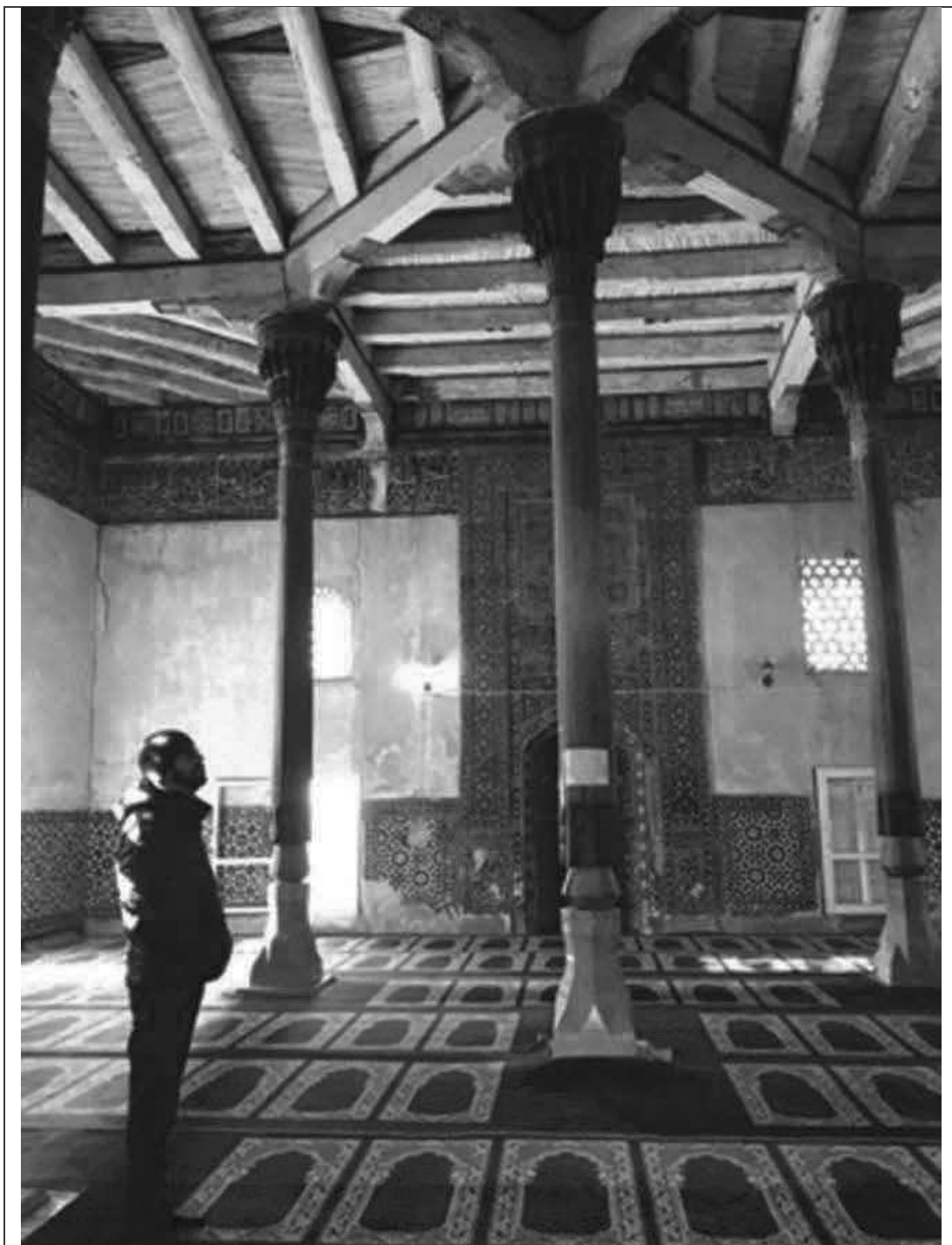
این مسجد شامل یک نمازخانه غربی ساده و بدون تزئینات ساخته شده در سال ۱۴۲۴ و یک نمازخانه شرقی ساخته شده در اوایل قرن شانزدهم (حدود ۱۵۰۲) با تزئینات داخلی استادانه است (تصویر ۲). در نمازخانه شرقی، پنج ستون چوبی تراشیده شده - که هر کدام از یک درخت ساخته شده‌اند - سقفی را که به خوبی حفظ شده و دارای تیرهای چوبی رنگ‌آمیزی شده است، نگه می‌دارند. این اتاق با پنل‌های تزئینی کاشی‌های لعاب‌دار زیبا و برش خورده تزئین شده است. طرح پیچیده و استادانه موزاییک‌های اتاق و وجود تزئینات ورق طلا بر روی آنها، اهمیت این مسجد روستایی را نشان می‌دهد و ثروت و قدرت حامیان آن را در فرقه صوفیان اشقیا منعکس می‌کند.

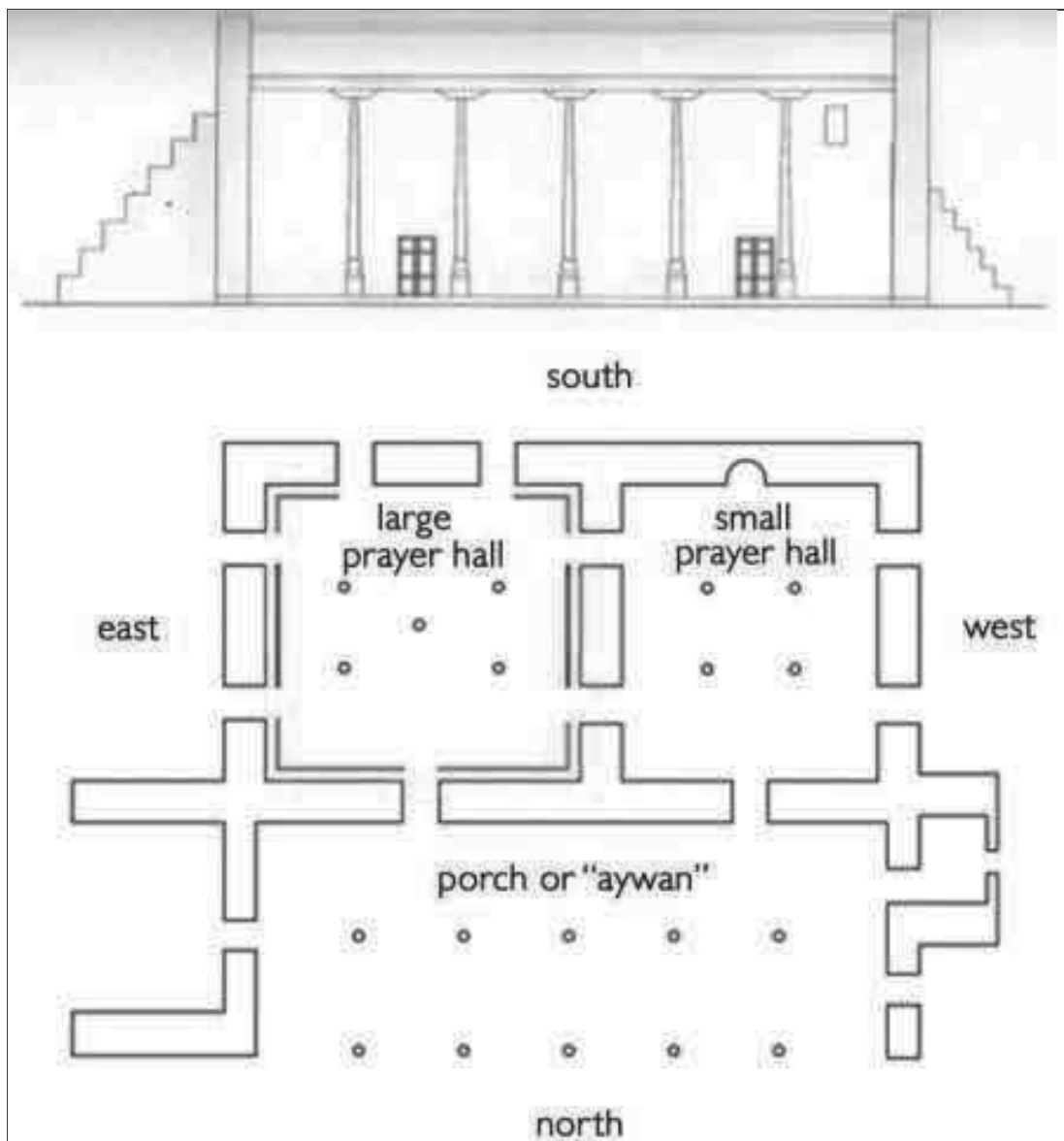
دو ردیف طرح - یکی بالایی، خوشنویسی شده و دیگری پایینی، هندسی - در اطراف هر چهار دیوار امتداد یافته و در دیوار جنوبی در طاقچه محراب به هم می‌رسند و جهت نماز را به سمت مکه نشان می‌دهند. ردیف بالایی، خوشنویسی شده، شامل آیاتی از قرآن است. همه آنها از سوره ۴۸ (فتح) هستند.

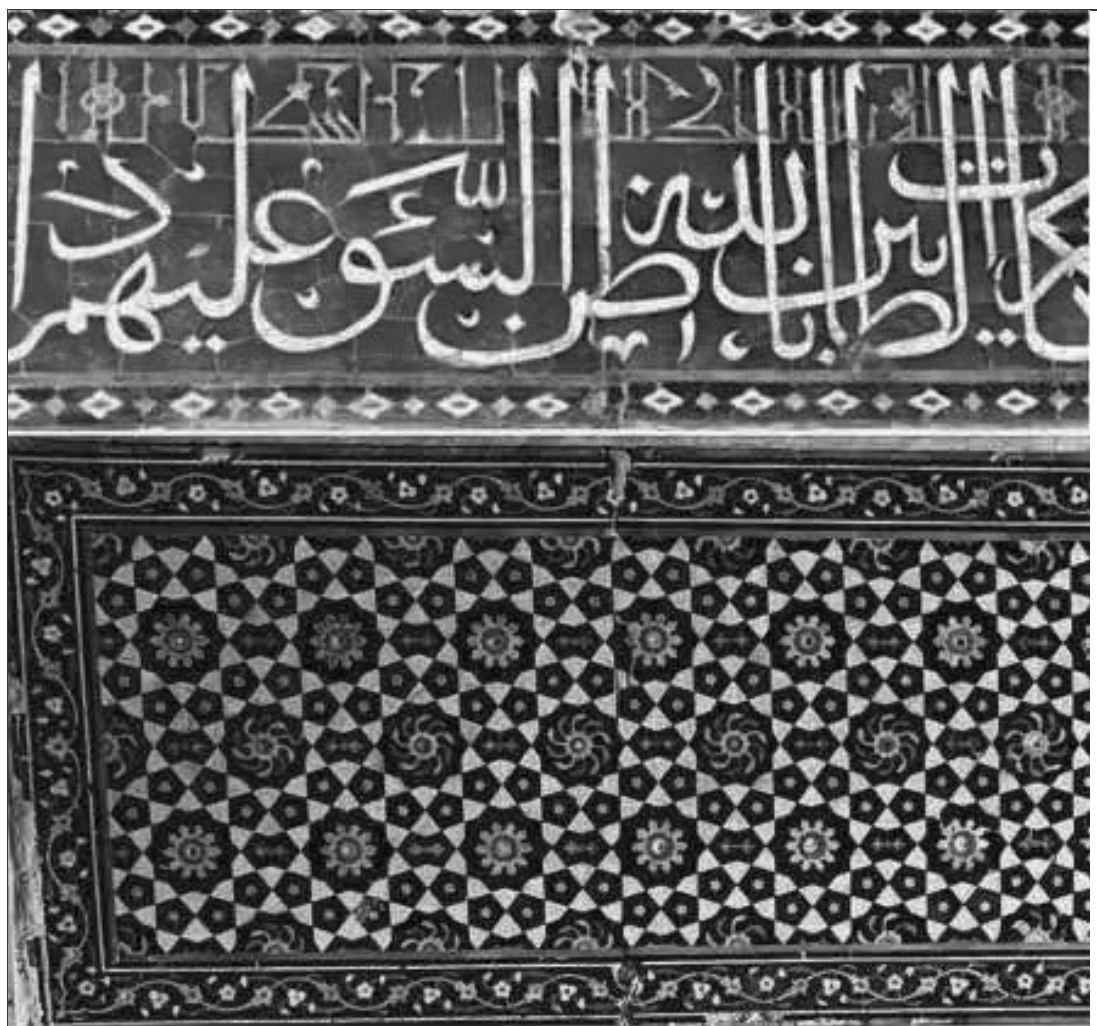
تصویر ۱ مسجد (بالا) و مقبره (پایین) لنگرآوتا.

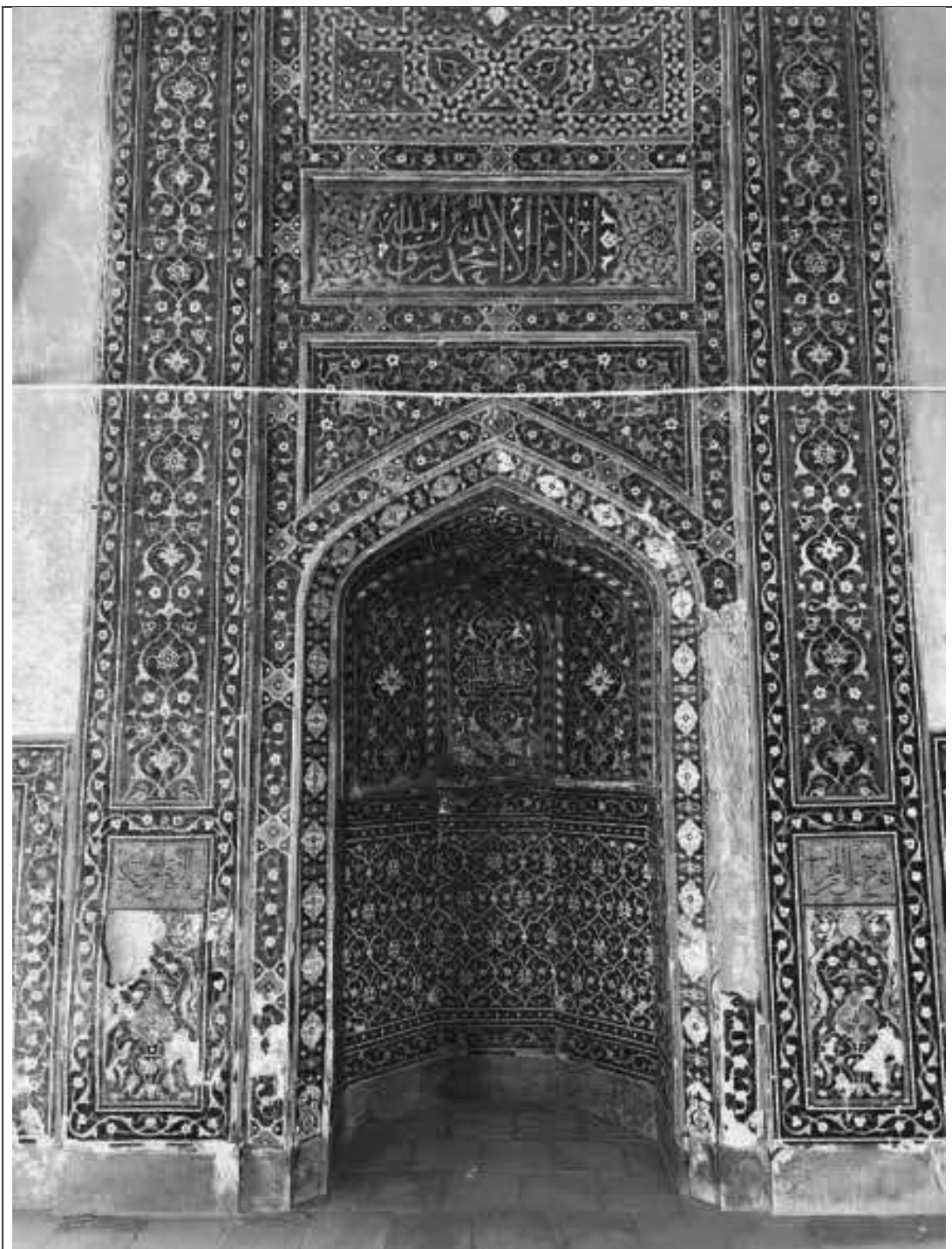

تصویر ۲ مسجد لنگراوتا (مرکز)، با نمازخانه‌های شرقی و غربی .

تصویر ۳ ردیف کاشی خوشنویسی (بالا) و ردیف کاشی هندسی و محراب (پایین).

فتح به معنی ("پیروزی") که به مسلمانان می‌گوید در مواقع سختی یا عدم اطمینان باید در کنار هم بایستند و به خدا ایمان داشته باشند. بخش پایینی و هندسی دارای طرح‌های پیچیده‌ای با دو نوع تابش خورشید است.

پنل‌های روی دیوارهای شرقی و غربی، تصاویر آینه‌ای یکدیگر هستند. محراب و پنل‌های کاشی که آن را احاطه کرده‌اند، شاهکارهایی هستند که پیچیده‌ترین و زیباترین تزئینات کاشی‌کاری را در مسجد دارند. (تصویر ۳).

کار موزاییک کاشی برشی (کوشین‌بوروش به زبان ازبکی) یکی از متمایزترین اشکال هنر و تزئینات معماری تیموری در معماری مذهبی عمومی در شهرهای جاده ابریشم آسیای میانه مانند سمرقند، بخارا، شهرسبز و هرات است. موزاییک‌های کاشی برشی اشکال پیچیده‌ای از هنر تزئینی هستند که برای طراحی، تولید و نصب به مهارت یک استادکار نیاز دارند. آنها با برش یک کاشی سفالی مربعی که هنوز در حال خشک شدن است به قطعات جداگانه‌ای ساخته می‌شوند که در کنار هم یک طرح را تشکیل می‌دهند. پس از لعاب‌کاری با رنگ‌های مختلف و پخت، قطعات دوباره مونتاژ شده و به صورت بلوک گچی قرار می‌گیرند که سپس روی دیوار نصب می‌شود (تصویر ۴). چندین بلوک برای ساخت یک تابلوی بزرگ و استادانه با هم ترکیب می‌شوند. از آنجا که هر قطعه کاشی برش خورده به طور جداگانه پخته می‌شود تا از اختلاط تصادفی و محو شدن لعاب‌های مختلف جلوگیری شود، رنگ‌های کاشی‌کاری آنقدر واضح هستند که حتی از فاصله دور نیز به وضوح دیده می‌شوند.

در لنگراوتا، موزاییک‌های کاشی برش خورده استادانه در انواع باورنکردنی از اشکال و نقوش طراحی استفاده شده‌اند - که مهمترین آنها تابلوهای هندسی پیچیده از نقوش خورشیدی ضرب شده ساخته شده بر اساس فرمول‌های ریاضی، کتیبه‌های خوشنویسی

دقیق که در آنها هر حرف الفبای عربی از چندین قطعه ساخته شده است و تزئینات مربوط به گل یا گیاه. در برخی موارد، طرح‌های گلدار با افزودن فویل طلا که با رزین‌های مختلف متصل و مهر و موم شده است، بیشتر تزئین شده‌اند.

لنگراوتا یک گنجینه فرهنگی نادر است که باید برای نسل‌های آینده حفظ شود. در سال ۲۰۲۲، به مرکز حفاظت از میراث فرهنگی شیکاگو در مؤسسه مطالعات فرهنگ‌های باستانی، از سوی آژانس میراث فرهنگی ازبکستان اجازه داده شد تا برنامه‌ای برای حفاظت از مسجد لنگراوتا آغاز کند. این پروژه با کمک مالی صندوق سفیران وزارت امور خارجه ایالات متحده برای حفاظت از میراث فرهنگی، که از طریق سفارت ایالات متحده در تاشکند اداره می‌شود، پشتیبانی می‌شود. در نوامبر ۲۰۲۲، تیم ما متشکل از معماران حفاظت، یک مرمتگر و یک متخصص معماری چوبی (معماران حفاظت، بیل رمسن و شکرت زایروف، سرپرست مرمت، فایو کلمبو و متخصص معماری چوبی، ایان استوارت) ارزیابی مشترکی از محل مسجد انجام دادند و گزارش مفصلی نوشتند که در آن مناطق با بالاترین اولویت برای حفاظت مشخص شده بود. آسیب آب به ردیف خوشنویسی بالایی؛ دیوارها؛ و ردیف هندسی پایینی، صفحات موزاییک را تضعیف کرده و در برخی موارد منجر به فروپاشی جزئی صفحات ردیف شده است (تصویر ۵). این مشکلات نیازمند تلاش‌های فوری حفاظتی برای تثبیت کاشی‌کاری و خود ساختمان است.

تصویر ۴ مراحل تولید موزاییک‌های برشی لعاب‌دار؛ تکنیک موزاییک برشی مورد استفاده برای طرح‌های خوشنویسی، هندسی و گلدار.

مهمترین اولویت ما حفظ یکپارچگی سازه‌ای ساختمان مسجد بود.

بخش زیادی از آسیب‌های ناشی از آب، مربوط به سال‌های اخیر است، به خصوص آسیب‌های ناشی از سقف حلبی موج‌دار مربوط به دوران شوروی که زهکشی ضعیفی داشت و نشتی‌های زیادی داشت که باعث نفوذ آب باران و تضعیف دیوارهای مسجد می‌شد.

ما فوراً نیاز به تعویض سقف حلبی داشتیم تا از آسیب‌های آبی که به آرامی دیوارها و فضای داخلی مسجد را تخریب می‌کرد، جلوگیری کنیم. اولین قدم ما برداشتن سقف حلبی قدیمی و نشت‌دار و جایگزینی آن با یک سقف فولادی جدید و یک سیستم زهکشی آب مؤثر بود. در نوامبر ۲۰۲۳، سقف حلبی موج‌دار و تیرهای چوبی نگهدارنده را تا سقف اصلی خشتی مسجد که مربوط به قرن پانزدهم تا شانزدهم بود و روی سقف چوبی قرار داشت، برداشتیم. سپس تیرهای چوبی سقف جدید را ساختیم و پنل‌های سقف جدیدی از جنس فولاد نصب کردیم (تصویر ۶).

تصویر ۵ جدا شدن پنل‌ها و قطعات کاشی از دیوارها و در برخی موارد فروریختن جزئی آنها، به دلیل آسیب آب به خطوط خوشنویسی و هندسی.

تصویر ۶ نصب سقف فولادی جدید، ناودان‌های با غلاف فولادی و لوله‌های زهکشی به همراه لوله‌های رابط برای انتقال آب از پایه‌های سنگی مسجد.

و تیرهای چوبی پشتیبان تا سقف خشتی فشرده اصلی مسجد مربوط به قرن پانزدهم تا شانزدهم که روی سقف چوبی قرار دارد، نصب شدند. سپس تیرهای چوبی جدید برای سقف ساختم و پنل‌های سقفی جدیدی از جنس فولاد نصب کردیم (تصویر ۶). سقف توسط معمار تیم حفاظت، زایروف، طراحی شد که بر فرآیند نصب سقف نیز نظارت داشت. در دسامبر ۲۰۲۳، نصب سقف فولادی جدید و ناودان‌های فولادی را به پایان رساندیم. در مرحله آخر، ناودان‌ها و لوله‌های رابط را برای انتقال آب باران از مسجد و سکوی پایه سنگی آن نصب کردیم. با سقف فولادی جدید، زهکش‌های بهبود یافته و

کلاهک‌های فلزی باران روی تکیه‌گاه‌های دیوار، آسیب باران اکنون متوقف شده و دیوارهای مسجد خشک هستند (تصویر ۷). امید ما این است که این مداخله حفاظتی، یکپارچگی ساختمان مسجد را حداقل برای چند دهه دیگر حفظ و گسترش دهد. اولویت بعدی ما تثبیت موزاییک‌های کاشی برش خورده در فضای داخلی مسجد بود. سرپرست مرمت، کلمبو، و دستیار مرمت، ایسا پانونزیو، یک آزمایشگاه حفاظت میدانی راه‌اندازی کردند و داربست‌هایی نصب کردند تا بتوانند هر دو ردیف موزاییک‌های برش خورده بالایی و پایینی را تثبیت کنند. در یک برنامه تثبیت اضطراری، کلمبو و پانونزیو «تکه‌های چوبی نگهدارنده را روی ردیف خوشنویسی بالایی نصب کردند تا از جدا شدن و افتادن صفحات موزاییک برش خورده از دیوار جلوگیری کنند. تکه‌های چوبی روی هر چهار دیوار مسجد، هفت ناحیه کاشی خوشنویسی را که در معرض بیشترین خطر فروپاشی بودند، تثبیت کردند. تیم حفاظت از آسیب آب به صفحات کاشی عکس‌برداری و نقشه‌برداری کرد تا مشخص کند کدام نواحی نیاز فوری به تثبیت دارند. سپس آنها بخش‌هایی از ردیف هندسی پایینی را که در معرض خطر فروپاشی بودند، تمیز و تثبیت کردند.

تصویر ۷. مسجد لنگر اوتا با سقف فولادی جدید، زهکش‌ها و کلاهک‌های فلزی باران روی پایه‌ها.

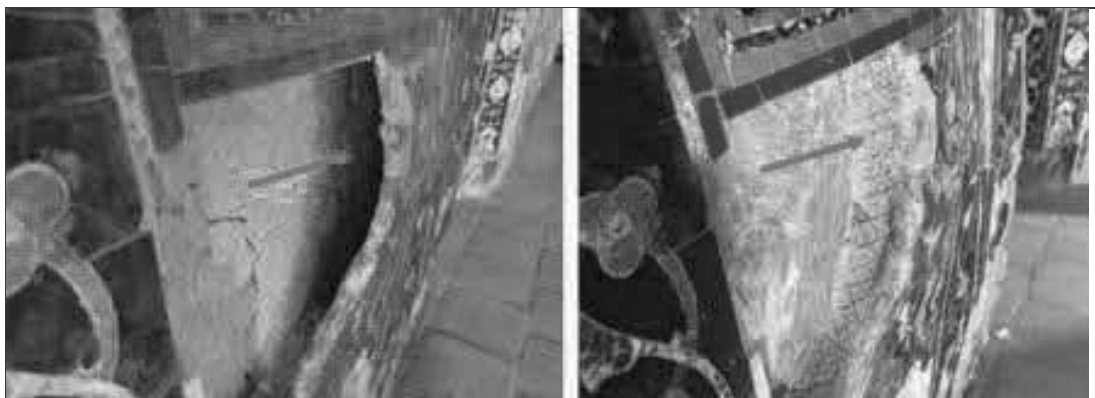
به عنوان بخشی از کار مرمت، ما همچنین به مرمتگران ازبک، مالیکا بکنظروا و نارگیزا کالانداروا، روش‌هایی برای حفاظت از موزاییک‌های کاشی برش‌خورده آموزش دادیم (تصویر ۸). بکنظروا ردیف‌های کاشی و همچنین قطعات کاشی لعاب‌دار که از صفحه موزاییک هندسی افتاده بودند را تمیز کرد. کالانداروا کاشی‌کاری را تمیز کرد و ملات ساخته شده از مصالح ساختمانی سنتی را در نواحی آسیب‌دیده قرار داد. یکی از دشوارترین جنبه‌های کار مرمت روی ردیف کاشی هندسی ناشی از این واقعیت بود که آسیب آب و فشار رو به پایین از تیرهای سقف باعث شده بود که صفحات کاشی از دیوارها بیرون بزنند و یک فضای خالی بزرگ یا خلأ در پشت کاشی‌ها ایجاد شود، به

طوری که هیچ تکیه‌گاهی نداشتند و در معرض خطر بزرگی برای فرو ریختن بودند. برای تثبیت این بخش‌های کاشی، مرمتگران فضای خالی را با اسفنج‌هایی پر کردند تا از کاشی‌کاری پشتیبانی کنند و ارتعاشات را جذب کنند، سپس ناحیه پر شده را با ملات ساخته شده از مصالح ساختمانی سنتی آب‌بندی کردند (تصویر ۹). در پایان فصل میدانی، کلمبو و همکارانش چهار بلوک موزاییک کاشی افتاده را در اطراف لبه محراب دوباره چسبانند (تصویر ۱۰).

با نگاهی به آینده، وضعیت دیوارها و عناصر تزئینی مسجد لنگراوتا نیاز به نظارت دقیق برای جلوگیری از تخریب بیشتر خواهد داشت. معمار مرمت، ایان استوارت، مانیتورهای ترک را در امتداد شکاف‌های اصلی دیوارهای مسجد نصب کرد تا مشخص شود که آیا ترک‌ها پایدار هستند یا در حال گسترش. اگر آنها در طول دو سال آینده به گسترش خود ادامه دهند، کارهای حفاظتی بیشتری برای حفظ سازه مسجد لنگراوتا ضروری خواهد بود.

تصویر ۷ ملیکا بکنظروا، مرمتگر از بک، در حال تمیز کردن قطعات کاشی بریده شده (چپ) و نارگیزا کالانداروا، در حال مخلوط کردن ملات از مصالح ساختمانی سنتی و قرار دادن آن برای تعمیر رج هندسی کاشی (وسط و راست).

تصویر ۸. تثبیت بخش‌هایی از کاشی‌کاری‌های سست‌شده با پر کردن حفره‌های پشت آنها با اسفنج‌های آغشته به مواد تحکیم‌بخش و سپس آب‌بندی آنها با ملات ساخته شده از مصالح ساختمانی سنتی.

تصویر ۹. اتصال مجدد بلوک‌های موزاییک کاشی برش‌خورده فرو ریخته به محراب مسجد لنگر اوتا.

تصویر ۱۰ شکل ۱۱. مصاحبه ویدیویی با یکی از بزرگان روستای لنگر اوتا.

در نهایت، به موازات کار حفاظتی، ما مصاحبه‌های ویدیویی با بزرگان روستا و امام جماعت لنگر اوتا نیز انجام دادیم تا در مورد اهمیت مسجد لنگر اوتا و تاریخچه آن در سی و پنج سال گذشته اطلاعات بیشتری کسب کنیم (تصویر ۱۱).

در مجموع، از سال ۲۰۲۲ تا ۲۰۲۴، پروژه ما توانسته است بخش‌های اصلی مسجد لنگر اوتا را که در معرض بیشترین خطر فروپاشی بودند، حفظ کند. با این حال، می‌دانیم که کارهای بسیار بیشتری برای انجام دادن باقی مانده است. ما امیدواریم که فوری‌ترین وظایف تثبیت باقی مانده در لنگر اوتا را تا پایان دسامبر ۲۰۲۴ تکمیل کنیم.

سپاسگزاری‌ها

پروژه حفاظت از لنگر اوتا توسط صندوق سفیران وزارت امور خارجه ایالات متحده برای حفاظت فرهنگی، که از طریق سفارت ایالات متحده در تاشکند اداره می‌شود، با بودجه

اضافی از مرکز حفاظت از میراث فرهنگی شیکاگو و مؤسسه مطالعات فرهنگ‌های باستانی در دانشگاه شیکاگو پشتیبانی شد. از سازمان میراث فرهنگی ازبکستان برای اجازه انجام این پروژه تشکر می‌کنیم. ما از حمایت‌های اداری ارائه شده توسط سارا تالالای در سفارت ایالات متحده در تاشکند، و همچنین لورا تدسکو و ژاکلین ویزلی در دفتر امور آسیای جنوبی و مرکزی وزارت امور خارجه ایالات متحده قدردانی می‌کنیم. همچنین از اتابک آریپجانوف از آکادمی علوم ازبکستان برای مشاوره و کمک‌های اداری و متیو پرلی در ISAC برای حمایتش در مدیریت کمک‌های مالی و تدارکات تشکر می‌کنیم.